

ANTONINA MYTKO ▶

Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy im. Lesi Ukrainki

Ku demokracji informacyjnej poprzez formy online udziału politycznego

Abstract

This article presents tests of information democracy process model. Its basic forms were defined as – direct, semi-direct, open source democracy. Following subjects were analyzed: electronic voting, on-line election, on-line referendum, electronic parliament and other process models of information democracy. The paper presents the opportunities and benefits to the citizens in the sphere of information, including the management process and the political system.

Keywords: on-line elections, electronic voting, process model, i-democracy

Абстракт

В статье рассмотрена процессуальная модель информационной демократии. Определены основные ее формы – прямая, полупрямая, демократия с открытыми кодами. Проанализированы электронное голосование, э-выборы, референдумные голосования онлайн, э-парламент и другие виды процессуальной формы информационной демократии. Определены их особенности и преимущества, которые они предоставляют информационному гражданину в управление государственными делами и управлении политической системой.

Ключевые слова: э-выборы, э-голосования, процессуальная модель, информационная демократия

W procesie rozwoju społeczeństwa pierwotną pozostaje kwestia rozwoju obywatela. Dzieje się to w trakcie socjalizacji cywilnej, która stanowi najważniejszą część ogólnej socjalizacji jednostki. Socjalizacja cywilna obywateli jest związana z uznaniem społecznych wartości i norm, uświadomieniem cywilnych praw, obowiązków, odpowiedzialności i rozwojem motywacji aktywności społecznej. W tych warunkach została ukształtowana koncepcja obywatela informacyjnego (Clift, 2004), według której obywatele aktywnie realizują swoje prawa i pełnią obowiązki przy pomocy stosowanych technologii informacyjnych. Obywatel informacyjny jest to obywatel swobodnie korzystający z techniki komputerowej i, co najważniejsze, zdolny do stawiania pytań wobec źródła informacji, czyli sam wybierający korzystną informację.

Dzięki temu, że informacja o działalności struktur państwowych, w tym też w formie elektronicznej, staje się bardziej dostępna, procesy polityczne, decyzje rządowe stają się bardziej przejrzyste (Loader, 2001; Gronlund, 2002). Strony internetowe rządów kraju to nie jest moda czy trend, ponieważ one mają duże obciążenie informacyjno-prawne. Jak słusznie zauważa I. Baczyło, w warunkach „społeczeństwa informacyjnego... szczególną rolę odgrywa kwestia przejrzystości działalności rządów wykonawczych kraju. Te okoliczności mają wpływać na ogólny stan bezpieczeństwa informacyjnego i państwowego, na rzeczywistość instytutu odpowiedzialności zarówno rządów państwowych, jak urzędników” (Богдановская, 2004, s. 288).

Poddamy analizie model procesowy demokracji informacyjnej, u podstaw którego leży definicja M. Rokara, która mówi o stosowaniu informacji i technologii informacyjno-komunikacyjnych w procesach politycznych, w tym w czasie wyborów. Podobnie jak formy demokracji tradycyjnej, formy demokracji informacyjnej są bezpośrednie i pośrednie. Przede wszystkim zwróćmy uwagę na formy pośrednie, powiązane z siecią Internet, ponieważ jest to sposób organizacji dyskusji publicznych czy głosowania, dzięki któremu jest niwelowana odległość między wyborcami a rządem, istnieje możliwość dla wszystkich do wyrażenia swoich opinii. Główną zaletą modelu procesowego demokracji informacyjnej jest podniesienie poziomu operatywności wymiany informacji, jej „przejrzystości” i dostępności do wszystkich uczestników procesu politycznego, zdolność do generowania przepływów informacji z pominięciem agencji rządowych

i inne efekty Internetu, które na ogół są traktowane w krajowej politologii jako główne założenie liberalizmu i demokracji (Морозов, 2002, s. 134–145). Najprostszą pośrednią formą modelu procesowego jest organizacja głosowania poprzez sieć internetową, jeśli chodzi o wybory posłów do parlamentu, jednak głosowanie w czasie referendum i wyborów narodowych, lokalnych należy do form bezpośrednich. Głosowanie elektroniczne jest sposobem wymagającym wyłącznie technicznych rozwiązań, takich jak identyfikacja wyborców, chronienie protokołów i monitorowanie postępu głosowania (Трухманов, 2014).

Z formą bezpośrednią graniczy w pół pośrednia demokracja informacyjna (ang. – *semi-direct i-democracy*). Jest to nowy model udzielenia pomocy wspólnotom lokalnym w celu rozwiązania powstałych problemów. Zwolennicy tego modelu uważają, że wszystkie decyzje da się podjąć poprzez bezpośrednie referendum internetowe. Autorzy tej teorii zauważają, że w pół pośrednia demokracja elektroniczna nie może być realizowana w każdym kraju. To musi być kraj nieduży i «jednolity», o wysokiej edukacji ludności i silnych tradycjach demokratycznych. Najbardziej, ich zdaniem, do tego modelu pasują kraje skandynawskie i Portugalia, inne zaś do tego nie są przygotowane. Ponadto wprowadzenie SDD nie może być natychmiastowym, lecz postępowym. Pozwoli to na uzyskanie czasu dla dostosowania organizacji i osób (*A semi-direct model*).

Następną formą jest *demokracja typu open source* (ang. – *open source democracy*). Jej zwolennik D. Rushkoff pyta, co by się stało, gdyby «otwarty kod» (*open source*) systemu demokratycznego był otwarty dla ludzi, którym on ma służyć. Jest to głęboka opinia, gdyż rządy zaczynają uświadamiać granice centralizowanych instytucji politycznych. Otwartym kodem nazywane jest rozwiązanie problemów powstających wskutek współpracy i uczestnictwa wielu osób oraz braku planowania centralnego. D. Rushkoff przywołuje wszystkich do wzięcia udziału w reorganizacji instytucji politycznych, która pozwoli na korzystanie z nowych rozwiązań problemów społecznych (Rushkoff, 2014). W ten sposób rzeczywiście da się realizować demokrację informacyjną w reżimie online.

Technologie elektroniczne są stosowane w celu poprawy wymiany informacji, świadczenia usług i udziału interaktywnego poprzez nawiązanie stosunków partnerskich między obywatelami a rządem. Społeczność wte-

dy ma więcej wariantów wyboru, jednak też ponosi za to większą odpowiedzialność.

Idealnie, to właśnie tworzenie sieci informacyjnej, która nada obywatelom możliwość uzyskania pełnej informacji o sprawach państwowych i udziału w sprawach publicznych poprzez referendum elektroniczne bez względu na rozmiar kraju i warunki społeczne, jest przejściem do demokracji informacyjnej ze stosowaniem technologii głosowania elektronicznego (Митко, 2012, s. 266–273). Ono ogarnia różne formy wypowiedzi, począwszy od badania opinii publicznej, referendum, a kończąc wyborami politycznymi przez Internet.

Po raz pierwszy głosowanie elektroniczne odbyło się w Estonii w 2005 r. W tym celu konieczne było używanie karty osobistej e-ID. Oddanie głosu w wyborach przy pomocy telefonu komórkowego stało się następnym krokiem we wdrożeniu tej technologii. Ogólnie rzecz biorąc, nie ma znaczenia dokąd mamy wstawiać kartę – do komputera czy telefonu. Przygotowanie programów i aktów prawnych zaczęło się w 2001 r., gdy, według szacunków, Internet był dostępny dla 32% obywateli w wieku od 15 do 74 lat (Кугель, 2011). Przed wyborami 2005 r. ten kraj jako pierwszy w świecie zalegalizował Internet jako środek głosowania. Jeśli w 2005 r. z głosowania elektronicznego skorzystało około 3% obywateli (9000 wyborców), to w czasie wyborów parlamentarnych w 2011 r. – 20–25% Estończyków (ponad 140 tysięcy, ćwierć od ogólnej liczby). Zwłaszcza Prezydent Estonii T. Ilves głosował za pośrednictwem Internetu podczas wizyty do Macedonii. W sposób elektroniczny w ostatnich wyborach samorządowych głosowali też przewodnicząca parlamentu R. Ergma i premier Estonii A. Ansip. Jeśli chodzi o zaufanie, to przy pomocy tej samej karty, którą człowiek głosuje, on może korzystać ze swoich oszczędności. Obecnie 98% zakupów w Estonii robiono w sposób elektroniczny. To świadczy, że obywatele mają zaufanie do korzystania z kart elektronicznych.

Według badania „Task Force” przeprowadzonego w 2002 r. przez ekspertów europejskich w składzie roboczej grupy EITO (Бондаренко, 2014), które głównie dotyczyło państw Unii Europejskiej, właściwie można korzystać z Internetu jako skutecznego narzędzia do zarządzania interesami publicznymi w najbardziej rozpowszechnionych i ważnych pytaniach w zakresie procesów politycznych. Najbardziej popularnym przykładem jest głosowanie online, któremu S. Clift poświęcił książkę *Democracy is*

Online 2.0. Autor podaje przykład e-demokracji Minnesoty, w 1994 r. została utworzona grupa wolontariuszy w celu promowania uczestnictwa w demokracji poprzez wykorzystanie sieci informacyjnych. On uzyskał szerokie poparcie od regionalnej infrastruktury sieciowej Minnesoty (MRNet) i miast bliźniaczych. W 1994 r. projekt zaoferował dużą liczbę kandydatów na stanowisko gubernatora i do Senatu USA w pierwszych wyborach online. Infrastruktura MRNet przeprowadziła pierwszą dyskusję online poprzez pocztę elektroniczną kandydatów, wszczęto działalność forum elektronicznego *MN-polityka* w celu powszechnego przedyskutowania problemów. Obecnie forum *MN-polityka* działa jako trybuna publiczna albo centrum udziału publicznego. Ogólnie około 400 bezpośrednich abonentów zachowuje się przez trzy lata, tak więc forum stało się częścią rzeczywistej e-polityki w Minnesocie (Clift, 2014).

W rzeczywistości głosowanie elektroniczne odbywa się częściej, niż to sobie wyobrażamy. Wysyłanie sms-ów jako wsparcie uczestnika projektu telewizyjnego, odpowiedzi na kwestionariusz w sieciach społecznościowych itp. to też formy głosowania elektronicznego. Zwolennicy systemu głosowania elektronicznego słusznie uważają, że stosowanie nowoczesnych technologii sprzyja podniesieniu aktywności elektorальной, co wywołuje u wyborców, zwłaszcza u młodzieży, dodatkowe zainteresowanie (Готун, 2014).

Oto zalety i perspektywy głosowania online:

1. *Bardziej przejrzysty i otwarty schemat wyborów.* Ważną kwestią pozostaje zachowanie tajemnicy głosowania przez Internet. Ponadto centra wyborcze mają użyć środków zapobiegających różnym manipulacjom stosowanym wobec biuletynów elektronicznych i atakom hakerów.
2. *Uproszczony udział w głosowaniu,* szczególnie jeśli chodzi o obywateli o ograniczonych możliwościach fizycznych. Forma biuletynu elektronicznego do głosowania w szerokim zakresie jest standardowym okienkiem (częścią ekranu monitora komputerowego lub telefonu komórkowego). Wiarygodność biuletynu elektronicznego jest sprawdzana przy pomocy cyfrowego podpisu czy nawet odcisków palców.
3. *Szybsze obliczenie wyników.* Głównym celem stosowania nowoczesnych technologii informacyjnych w procesie wyborczym jest

przyspieszone obliczenie głosów i mniejsza wiarygodność pomyłki w tym procesie. Te technologie stwarzają warunki do używania mechanizmów demokracji bezpośredniej na jakościowo nowym poziomie i o większej skuteczności.

4. *O wiele tańsza organizacja wyborów.* Przygotowanie i przeprowadzenie wyborów i referendów wymaga dużo kosztów z budżetu, natomiast w czasie e-głosowania wyborca otrzymuje bezpłatną usługę – na odpowiedniej stronie wyborczej dostaje e-newsletter i głosuje, tym samym minimalizując koszty procesu wyborów. Równocześnie krytycy podobnych projektów sprawiedliwie zauważają, że istniejące systemy głosowania internetowego obecnie nie są doskonałe, bardzo wrażliwe ze względu na ewentualne awarie techniczne i ataki hakerów, a wykorzystanie „urn elektronicznych” nie wyklucza możliwości różnego rodzaju zakłóceń i sfałszowanych wyników wyborów ze względu na interwencję „interesariuszy” w proces produkcji sprzętu i jego oprogramowania, które w wielu krajach są chronione zgodnie z prawem własności intelektualnej.

Rząd Szwajcarii planuje uruchomić system głosowania elektronicznego przy pomocy sieci internetowej. Na razie przejście do formatu „E-Voting” ma zwolnione tempa, przede wszystkim z powodu problemów związanych z bezpieczeństwem informacyjnym. Jednak ten system jest niezbędny, szczególnie tak zwana „piąta Szwajcaria” (Фенацци, 2013). Po dziesięciu latach prób i błędów władze federalne nie mają żadnych wątpliwości: przyszłość szwajcarskiej bezpośredniej demokracji leży w Internecie, a jednym z głównych narzędzi realizacji przez obywateli ich praw politycznych powinna się stać, wraz z biuletynem wyborczym, również „myszka” komputerowa. Większość mieszkańców Konfederacji właśnie tak sobie wyobrażają przyszłość szwajcarskiej demokracji. Wdrożenie systemu „Vote électronique” jest naturalnym i logicznym wynikiem wszystkich zachodzących w ostatnich latach procesów społecznych i technicznych w dziedzinie telekomunikacji i wprowadzenia technologii zdalnego rozwiązywania problemów użytkowników. Po zebraniu i analizie doświadczeń z trzynastu kantonów w ramach regionalnych projektów pilotowych, rząd uważa, że stopniowo ten system nabierze charakteru globalnego. Tym niemniej on się nie śpieszy z uruchomieniem nowego systemu i innym krajom tego nie poleca. „Bezpieczeństwo jest ważniejsze od szybkości” – taka jest

dewiza obecnych działań na rzecz wdrożenia głosowania elektronicznego w Szwajcarii. To znaczy, że realizacja projektu „E-Voting” będzie nadal postępowała w ścisłej współpracy z kantonami (podmiotami federacji) z zachowaniem podstaw i zasad federalizmu szwajcarskiego.

Końcowa faza wprowadzenia e-głosowania powinna zacząć się przede wszystkim wśród obywateli Konfederacji mieszkających poza granicami kraju. Najważniejszym zadaniem jest to, żeby przed następnymi wyborami parlamentarnymi w 2015 r. zapewnić większości Szwajcarów poza granicami kraju dostęp elektroniczny do swoich lokali wyborczych, bez względu na to, w jakiej części świata mieszkają.

Ponadto rząd Szwajcarii ostatnio podjął decyzję zrezygnować z reguły, według której głosowanie elektroniczne może być dostępne tylko dla rodaków mieszkających w jednym z krajów, które podpisały tzw. umowę Wassenaar regulującą bezpieczne szyfrowanie danych podczas transmisji poprzez kanały komunikacji elektronicznej. W ten sposób Rada Federalna wyszła naprzeciwko wymogom, określonym niedawno w specjalnej petycji «Organizacje Szwajcarzyków mieszkających poza granicami kraju» („*Auslandschweizer-Organisation*” – „ASO”).

Drugą formą modelu procesowego demokracji informacyjnej jest *głosowanie w czasie referendum*, które zakłada odpowiedzi na ogólne pytania, najczęściej monosylabiczne – „tak”, „nie”, „nie wiem” itp. Uczestniczyć w takim głosowaniu mogą różni użytkownicy strony bez koniecznej ich identyfikacji, wystarczy, żeby posiadali mail, login i ewentualnie podpis cyfrowy, który zostanie zaoferowany na stronie. Pytania o referendum są proponowane przez uczestników parlamentu elektronicznego. Po głosowaniu na pocztę elektroniczną użytkownika zostaje wysłany list, na który należy odpowiedzieć. Jeśli użytkownik to uczyni, jego głos jest zaliczony, w przeciwnym przypadku jego głos pozostanie bez znaczenia. Jeśli chodzi o realizację referendum (reprezentacyjne głosowanie wyborców) na stronie internetowej, ten pomysł od dawna jest wdrażany w USA. Ze względu na to, że tam jest całkiem inna kultura demokracji niż u nas wyniki głosowania mają dość istotny wpływ na zachowanie senatorów i kongresmenów w tworzeniu prawa.

Następnym rodzajem jest *parlament elektroniczny*, w ramach którego są oferowane zarówno projekty prawne samego e-parlamentu, jak też własne projekty użytkowników, tworzone przez wyniki dyskusji. Projekty praw-

ne wystawiane są na głosowanie w e-parlamencie wcześniej, tak więc staje się wiadoma prawdziwa wola ludu, czyli jest realizowana demokracja bezpośrednia. W związku z powyższym, jeśli istnieje rozbieżność między wolą ludu i głosowaniem w kadencji, przedstawiana przez nią struktura nie reprezentuje ludzi z kraju. Innymi słowami, w wyniku przegłosowania różnych projektów w końcu uzyskujemy ranking posłów do parlamentu. W przypadku obniżenia rankingu podejmuje się kwestia o jego reprezentacyjność i konieczność ponownego wyboru. Uczestniczyć w pracy parlamentu może każdy użytkownik, potwierdzający swoją osobę, czyli udzielający w czasie rejestracji dodatkowych informacji o sobie. Ten użytkownik uzyskuje personalny certyfikat elektroniczny, który jest przechowywany w jego komputerze.

Unikalność projektu polega na tym, że użytkownicy mogą składać swoje oferty w czasie tworzenia projektów prawnych i głosować za nie w reżimie online. Wyniki e-wyboru automatyczne są wysyłane do komitetów parlamentu. Również na stronie jest funkcja apelowania do określonych frakcji lub posłów z prośbą o oddanie głosu za ten lub inny projekt. W ten sposób zespalają się wyborcy „elektroniczni”.

W 2011 r. w Internecie została wydana książka L. Wołkowa i F. Kraszeninikowa *Wirtualna demokracja*. Autorzy proponują zaprowadzić wszędzie system elektronicznego głosowania: zaczynając od głosowania mieszkańców jednej klatki schodowej dotyczącego bytu i kończąc wyborami prezydenta – właśnie to jest treścią „wirtualnej demokracji” (Пилип, 2014). Naukowcy uważają, że pochodzenie form demokracji przedstawicielskiej zależy od konieczności pokonywania ciągle tych samych ograniczeń technologicznych w rzeczywistości. Ona rozciąga się w przestrzeni, a pokonanie odległości wymaga znacznych kosztów – trudno jest zgromadzić w jednym miejscu wszystkich uprawnionych członków zgromadzenia narodowego (Волков, 2014).

Jednocześnie podkreśla się, że w tej ofercie istnieją problemy związane z uwierzytelnianiem – każdy użytkownik musi być osobą realną. Jedną z opcji rozwiązania problemu jest wprowadzenie na szczeblu krajowym osobowych kart elektronicznych używanych do głosowania, czyli do potwierdzenia podpisu elektronicznego. Przykładem jest deweloper e-wyborów w Estonii T. Martens, który opracował ID-kartę – elektroniczną identyfikację osoby.

Istotne doświadczenie ma komisja do elektronicznego głosowania w Radzie Europy, która założyła tymczasową multidyscyplinarną grupę ekspertów w sprawie norm prawnych, operacyjnych i technicznych głosowania elektronicznego. Grupa ma na celu opracowanie zespołu standardów głosowania elektronicznego odpowiadającego różnym warunkom krajów członkowskich Rady Europy, na który ma się orientować branża komunikacji informacyjnej. Standardy prawne są budowane według głównych zasad wyborów demokratycznych, takich jak powszechność, równość, wolność i tajne głosowanie. Przy opracowaniu zaleceń prawnych ważną rolę odgrywa bezpieczeństwo. Bezpieczeństwo jest określone przez pojęcie autentyczności, przejrzystości, rzetelności, rozliczalności, odpowiedzialności i prywatności.

Naukowcy rozważają wykorzystanie technologii informacyjnych jako tak zwanych «urn elektronicznych», które mogą być czynne bez podłączenia do energii elektrycznej i infrastruktury komunikacyjnej. Ta opcja jest uzasadniona przez korzystanie z sieci w miejscowościach mało zaludnionych, które są odległe i nie mają połączenia telefonicznego. Przykładem może służyć doświadczenie Brazylii z 2002 r., gdzie były przeprowadzone pierwsze w świecie krajowe wybory elektroniczne przywódcy państwa. System elektroniczny głosowania był wdrażany tam stopniowo: w 1996 r. przeszedł on próbę w czasie wyborów samorządowych w 57 miastach, w październiku 2000 r. był stosowany podczas wyborów samorządowych po całym kraju, a 6 października 2002 r. został użyty do pierwszych w świecie krajowych wyborów elektronicznych przywódcy państwa, obserwowanych przez przedstawicieli z USA, Japonii, Meksyku, Wenesueli i organizacji międzynarodowej „Transparency International”, które potwierdziły, że proces głosowania eliminował wszelkie sfałszowania i nadużycia (Горун, 2014).

Alternatywne zastosowanie technologii informacyjnych jako tak zwanych „urn elektronicznych” ma przewagę, ponieważ mogą one działać bez podłączenia do sieci i infrastruktury komunikacyjnej, co jest szczególnie ważne dla wielu państw, w których sondaże czasami są położone na obszarach słabo zaludnionych lub na obszarach z ograniczonym dostępem do linii telefonicznych i brakiem światłowodowych połączeń internetowych.

Oczywiście, e-głosowanie nie jest doskonałe w żadnym z krajów, lecz sam pomysł jest bardzo pozytywny, ponieważ sugeruje o perspektywie na

przyszłość. Naszym zdaniem, poziom rozwoju głosowania elektronicznego w kraju świadczy o poziomie rozwoju demokracji informacyjnej, stopniu wdrażania sukcesowych technologii nowoczesnych, związanych z mniej kosztownymi opcjami zaangażowania jak największej liczby obywateli w sprawach publicznych.

Jednak przeciwnicy głosowania elektronicznego słusznie zauważają, że istnieje szereg problemów, który może skompromitować używanie informacyjnych technologii komunikacyjnych w czasie głosowania obywateli. Należą do nich niedoskonałość systemu, wielkie prawdopodobieństwo awarii komputerowych, ataki hakerów. „Urny elektroniczne” nie wykluczają możliwości sfałszowania wyników głosowania w wyniku zakłóceń zarówno w czasie przygotowania technicznego, jak też w czasie użycia oprogramowania.

Aby określić skuteczność modelu procesowego demokracji informacyjnej jest używany wskaźnik indeksu udziału elektronicznego (*E-Participation Index*). Indeks udziału elektronicznego ocenia usługi online, jakość ich świadczenia według następujących wytycznych:

- informacje elektroniczne rządu dla obywateli na ogólnej stronie internetowej (*e-Information*);
- konsultacje elektroniczne, gdy użytkownicy strony oficjalnej mogą sami wybierać temat (*e-Consultation*);
- elektroniczne podejmowanie decyzji z udziałem obywateli kraju, podczas gdy rząd zapewnia opinie na temat wyników rozwiązywania konkretnych problemów (*e-DecisionMaking*).

Obecny wiek informacji sprawia, że coraz częściej bierze się pod uwagę fakt, iż wzrasta zapotrzebowanie w nowoczesnych środkach i technologiach opracowania informacji i w poszerzeniu przestrzeni informacyjno-komunikacyjnej. Z tej perspektywy otwarty dostęp do informacji globalnej stwarza możliwości rozwoju wymiany opinii między ludźmi na różnych poziomach. Zgadzamy się ze zdaniem doktora hab. nauk politycznych, profesora Katedry Zarządzania Rozwojem Społecznym Akademii Narodowej Zarządzania Państwowego O. Sosnina, który twierdzi, że społeczeństwo obywatelskie zakłada dominację poglądów demokratycznych, osiągnięcie szczególnej jakości interakcji społeczno-politycznych między grupami społecznymi, społeczeństwem i państwem w ogóle (Cочин, 2014). Uważam, że

można to osiągnąć w wyniku intensywnego rozwoju pomysłów demokracji informacyjnej.

Szczególnie alarmującym trendem w polityce staje się zatracenie kontroli cywilnej nad rządem. Ten proces sprzyja powstaniu takiego rządu, który przejmuje wszystkie funkcje ochrony interesów osób, bez udziału samych osób. Tę „chorobę współczesności” (Ch. Teylor) da się wyleczyć poprzez powrót do republikańskiej idei powszechnej wolności w procesie tworzenia publicznego dyskursu politycznego (Y. Habermas) lub poprzez wdrożenie mechanizmów demokratycznego zaangażowania (*participatory democracy*) jako środka wypełniania luki w łańcuchu „naród – władze”.

Bibliografia

- A semi-direct model for a more participative democracy.* Pobrane z <http://equalitybylot.wordpress.com/2011/04/02/a-semi-direct-model-for-a-more-participative-democracy/>
- Clift, S. L. (2004). *E-Government and Democracy*. Representation and Citizen Engagement in the information age.
- Clift, S. (2014, 20 marca). *Democracy is Online 2.0*. Pobrane z <http://www.publicus.net/articles/democracyisonline.html>
- Grönlund, A. (2002). *Electronic Government: Design, applications and management*, London: Hershey, PA: Idea Group Publishing.
- Loader, D. (2001). *Digital Democracy. Discourse and Decision-Making in the Information Age*, New York.
- Rushkoff, D. (2014, 20 marca). *Open Democracy*. Pobrane z <http://www.demos.co.uk/publications/opensourcedemocracy>
- Богдановская, И. Ю. (2004). Информационное общество и государство. Электронное государство. *Общественные науки и современность*, 6, с. 288.
- Бондаренко, С. В. (2014, 20 marca). *Социальные технологии «электронной демократии» (попытка верификации конструкта)*. Pobrane z http://www.library.cjes.ru/online/?a=con&b_id=552
- Волков, Л., Крашенинников, Ф. (2014, 20 marca). *Облачная демократия*. Pobrane z <http://www.cdem.ru/?Page=0>
- Готун, А. М. (2014, 20 marca). *Використання нових інформаційних технологій у виборчому процесі: світовий досвід і практика застосування в Україні*. Pobrane z <http://vuzlib.com/content/view/1269/89/>
- Електронне голосування як елемент електронної демократії, або Чого прагне міська влада?* (2014, 20 marca). Pobrane z <http://gurt.org.ua/articles/9207/>
- Кугель, М. (2011, 2 maja). *Власть-невидимка, Огонёк*, 5176(17).

- Митко, А. М. (2012). До питання про е-голосування. *Політологічні та соціологічні студії*. Т. XI. *Теорія та історія політичної науки: світовий та національний досвід*, с. 266–273.
- Морозов, И. Л. (2002). Информационная безопасность политической системы. *Полис*, 5, с. 134–145.
- Пилип, Л. (2014, 20 марта). *Муниципальні вибори в Естонії: електронне голосування набуває популярності*. Pobrane z <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1853640.html>
- Соснін, О. (2014, 20 марта). *Інформаційна сфера в реалізації інтересів інноваційного розвитку нації*, Журнал Верховної Ради України „Віче”, Pobrane z <http://www.viche.info/journal/2675/>
- Трухманов, В. (2014, 20 марта). *Світовий досвід електронної демократії*, Pobrane z <http://www.cisp.org.ua/cisp/news.nsf/c350cde975b6be73c225755d00495127/062aee0a4db29bc5c22575df0032f31b?OpenDocument>
- Фенацци, С. (2013, 15 sierpnia). *Прямая демократия Швейцарии в цифровую эпоху*. Pobrane z <http://www.swissinfo.ch/rus/detail/content.html?cid=36670692>